

Првослав Радић  
 Универзитет у Београду  
 Филолошки факултет  
 Катедра за српски језик  
 са јужнословенским језицима

## О ТЕРМИНУ „ШТОКАВСКО НАРЕЧЈЕ” КАО ПЕТОМ ТОЧКУ У ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И О ЈОШ ПОНЕЧЕМУ

1. Тзв. штокавско наречје (/штокавски дијалекат, штокавски дијасистем, штокавица, штокавштина) као главни чинилац лингвополитичкога конструкта „српско(-)хрватски језик”

Средином XIX столећа друштвенополитички услови на западном Балкану\* погодовали су обликовању, а крајем тог и почетком XX столећа и јачању лингвополитичкога конструкта познатог под именом „српско(-)хрватски” (/„хрватско(-)српски”, одн. „хрватски или српски” и сл.) језик. Овај пројекат је настао у појединим европским центрима (Ј. Грим, Ј. Копитар) из политичких и идеолошких разлога, и поред тамошње научне спознаје о широкој распрострањености српског народа и(ли) његовог језика на средњојужнословенским просторима. Покренут је с циљем да српски језик, преименован у „штокавско наречје” и обједињен с још два по пространству далеко ужа јужнословенска језика (с „чакавским” и „кајкавским наречјем” као тадашњим језичким репрезентантима Хрвата и словеначког говорног становништва из тзв. хрватске цивилне области), буде претопљен у „српскохрватски”. Тиме се покушала трасирати заједничка културна и политичка будућност западној половини јужнословенских народа, што је унеколико нашло потпору у домаћој прозападној елити. Оперативна претходница овим процесима било је стварање заједничкога књижевног језика за ове народе. Такво културно уланчавање ових простора учинило би се добром основом за стварање једног макар и аморфног, но свакако убудуће још боље контролисаног политичког идентитета на Балкану, и иначе „достојном само за колонију”, како ће то П. Скок својевремено иронично запазити. Овакав приступ је посебно био део политике Аустријске царевине (у садејству с немачким ратним планом *Drang nach Osten*), што није случајно нашло своје одразе и у Књижевном договору бечком (1850), за чије је спровођење непосредно био задужен Србин В. Карацић, као аустријски поданик.

Са стварањем „српскохрватског” књижевног језика у непосредној је вези и питање самога постања и развоја дијалектолошког термина „штокавски” (: „чакавски” и „кајкавски”) у научној литератури, па се може поћи од претпоставке да је он, као уосталом и сам илирски покрет 30-их година XIX столећа, замeтнут на јужнословенском западу Аустријске царевине управо за потребе овог политичког пројекта. Термин „штокавица”, као *национално неутралан* (вероватно створен аналошки према народским изразима „чакавци” и „кајкавци”), дејствоваће као средство прикривене логистичке подршке у процесима стварања и јачања нових нација на српским етничким и језичким просторима, посебно западно од реке Дрине. Таква врста заокруженог „српскохрватског” лингвополитичкога конструкта, састављеног од три „наречја”, са чврстом загребачком „кајкавском” повезницом према Љубљани (такође „кај-кавској”), требало је да надаље у науци и култури буде представљана као *органски јединствен*, – односно један народни језик. Идеја о будућем недељивом и братском

\* Термин „западни Балкан” користим у изворном географском, а не у савременом политичком и геополитичком смислу.

заједништву (илирство/југословенство), које би, сматрало се у делу домаће националне елите, могло бити и брана страном подјармљивању ових простора, потхрањивана је не само лингвистичким и културним већ понекад и расним представама о наводном овдашњем народном јединству. Преузимајући у основи туђи културолошки приступ намењен западном Балкану, те постепено правећи отклон од онога дела Карацићева (заправо Миклошич-Карацићева) лингвистичког учења које сведочи о природи и територијалним донетима српског језика (исп. Карацићево *Срби сви и свуда*, 1849), српска је филолошка елита у језичким питањима тада прихватила два у основи погрешна, а по будућност свога народа и штетна лингвистичка става, која ни у потоњим периодима неће бити довољно критички сагледавана:

а) Први став је да територијална заступљеност заједничког „српскохрватског” књижевног језика диктира и исти такав територијални обухват *народног* „српскохрватског” језика. Дакле, различити народни језици с овога простора, српски и хрватски, као и словеначки у границама тзв. хрватске цивилне области (тј. „штокавски” и „чакавски”, те и „кајкавски” са Загребом као центром), по основи овдашње заступљености истог књижевног језика, сврстани су и у један народни (над)језик, „српскохрватски”. (Чињеница да је овај књижевни језик створен на основи једног српског дијалекта и радом једног српског реформатора, за овакав контекст дешавања биће надаље све чешће заобилажена у дубоко исполитизованом југословенском научном и културном саобраћају.)

б) Други је став да три „српскохрватска наречја” не могу оличавати нити представљати какве етничке целине, тј. да се границе ових језичких ентитета не поклапају с националним, отуда ни етничким границама, што је нарочито имало важити за „штокавицу”. На томе су из разумљивих геостратешких разлога пре свега инсистирали хрватски прваци и њихови заштитници, чиме су заправо хтели оправдати свој најпре културни поход на широке просторе западне „штокавице”, али ће и србојугословенски лингвисти бити подстакнути да ту тезу и сами потврђују и доказују. Тако је и овим последњима било битније истицати то што се и међу „штокавцима” налазе (тачније почињу заматати) „Хрвати”, него то што српски идентитет „штокавице” потврђује и сама чињеница да Срба међу „чакавцима” и „кајкавцима” нема.

Тако је грађена лингвистичка теорија о наводном јединству „српскохрватског” народног језика, базираном на мање-више политичкој уградњи заједничког књижевног језика, у којој је кључну улогу имао управо термин „штокавски”, и поред сазнања да је реч о српском језичком простору (исп. чак и код Љ. Гаја: „srbski ili štokavski jezik”). Ова је теорија званично устоличена почетком XX столећа у Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, потоњој Краљевини Југославији, где је књижевни језик именован као „српско-хрватско-словеначки” (Устав из 1921. год.). А у њој је требало и формом (терминолошки) и садржајем (теоријским конструктима) чвршће повезати неповезиво и спојити неспојиво (Ј. Скерлић, А. Белић и др.). Упркос томе, у исто време је у различитим друштвеним наукама уочавано нејединство овога простора, и то често управо према границама овдашњих „наречја” (нпр. у области народне психологије и културологије у радовима В. Дворниковића).

2. Између употребе термина „штокавско наречје” као анахронизма у савременој српистичкој научној и дидактичкој литератури и покушаја повратка српске филологије научној парадигми о српском језику

Осим релативно брзог, но мање-више тек формалног враћања лингвониму *српски језик* крајем XX столећа (исп. Устав из 1992. год. СР Југославије, тада

састављене од Р. Србије и Р. Црне Горе), у србистици ће многи базични елементи пређашње парадигме, укључујући и термине „штокавско”, „чакавско” и „кајкавско наречје”, наставити да живе. Отуда ће и хибридни и противречни суживот терминâ „српски језик”, из једне темељне лингвистичке парадигме, и „штокавско наречје” (/„штокавски дијалекат”), из друге, идеолошке, наставити да паралелно истрајава у србистици још деценијама након коначног распада СФР Југославије и тзв. српскохрватског језика. Ово и поред тога што ће се ова два термина сада наћи у међусобно прилично магловитом појмовном односу на различитим стручним нивоима (нпр. дијалектологија, лексикографија, нормативистика), укључујући и дидактичку литературу (уџбеници, приручници и др.). Овим је приступом, наиме, сада остао неразјашњен однос између појмова „српски језик” и „штокавско наречје”, па је, штавише, остављен утисак да је „штокавски” у исто време и подређен српском језику, јер му је, наводно, „у основи”, али и њему надређен, пошто представља и неку врсту надјезика, тј. архијезика („дијасистем”) из којег проистичу и други „језици”, тј. језички издаци, који заправо представљају (одн. треба да представљају) само нове/подновљене стандардизацијске моделе. Недовољно јасно постављени садржаји у врху србистичке науке, где се српски језик и данас добрано препознаје кроз иживели „србокroatистички” идеолошки контекст, постали су још магловитији писцима школских уџбеника и, наравно, наставницима и ученицима. Тако, у једној основношколској граматичкој српског језика аутор (С. Рудњанин) у дефинисању „наречја” објашњава да је то већа говорна целина у оквиру једног језика, да би на истом месту утврдио и како српски језик *припада штокавском наречју*, одузимајући му тиме, заправо, статус језика.

Завређује, међутим, пажњу то да је српска дијалектологија и у време југословенства, посебно титоизма, у домену лингвогеографије имала високостручан кадар, који је на један или други начин, у мањој или већој мери, знао одолевати идеологизацији науке о српском језику (исп. *Српски народ и његов језик* П. Ивића, 1971). Ови научници ће с падом комунистичке диктатуре и непосредније наставити да указују на изворно српску етничку и језичку природу тзв. штокавице. Коначни слом последње, СР Југославије (2003), а с њим и тзв. „распад српскохрватске језичке заједнице”, изнедриће у србистици и отворен став да схватање о овој језичкој заједници никад није ни почивало на правим дијалектолошким мерилима, *него на политичким*. Указано је и на то да порицање једнакости „српскохрватског” књижевног језика одузима разлоге Србима да у свом језичком корпусу надаље спомињу несрпска „наречја” – „кајкавско” и „чакавско”. И, напокон, то је и време када излазак ова два „наречја” из србистике чини ирелевантним за њу и сам појам „штокавског наречја”, јер сви су српски говори „штокавски” (П. Ивић). У том светлу поједини аутори ће потом, у складу с традиционалним учењем о српском језику, и недвосмислено оспорити хрватски етнички удео у „штокавици” (Д. Петровић).

\*

У последњим су се деценијама у српској филологији, и поред извесних врлудања у пређашњим временима, условљених различитим, углавном политичким приликама, обновили главне нити караџићевске научне парадигме о српском језичком (па и етничком) карактеру „штокавице”. Друштвенополитички и идеолошки оквири, суживот с другим истојезичним скупинама у југословенској заједници и наметнута јој лингвополитичка парадигма „српскохрватског” народног и књижевног језика, спречавали су Србе да се овој теми слободније посвете. Но, ово ће се стање добрано наставити и у постјугословенском периоду, углавном по инерцији идеологије

југословенства, али не и без трагова деловања тзв. дубоке државе, која је и након распада Брозове СФР Југославије (1992) наставила да пресушује српско национално и језичко биће. Зато је термин „штокавица” у србистици данас тек термилошки прежитак југословенске идеологије, заглављен у времену и простору, научно неупотребљив и надасве штетан по српску науку и струку, те и српске националне интересе. Савремена српска лингвистичка наука може само из екстралингвистичких и идеолошких разлога наставити да користи овај и иначе поодавно компромитован лингвистички термин, што, додуше, за њу не би представљало посебну новину. За србистику *као науку* и данас би морало бити неспорно да је реч о термину из иживелих политичких времена, као и да је та „штокавица”, која се простире на широким јужнословенским просторима, примарно српски језички репрезентант, заправо друго име за српски језик. Уосталом, одавно је познато да језике у лингвистичком смислу много више одређује питање *који* него *чији* језик (С. Куленовић).

Кључне речи: српски језик, србистика, „српскохрватски језик”, „штокавско наречје”, дијалектологија, лингвополитика, идеологија југословенства.

### Литература

- Дворниковић В. *Карактерологија Југословена*. Београд, 1939. Београд: Просвета, 2000.
- „Декларација о границама српскога језика”. У: *Трећа интеркатедралска србистичка конференција. Границе српског језика*. А. Милановић (ур.). Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања (2023): 243–246.
- Дешић М. Шћепановић М. „О (не)уједначености дијалектолошке терминологије.” *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3 (2004): стр. 229–234.
- Дурново Н. *Државе и народи балканскога полуострва. Њихова прошлост, садашњост и будућност и бугарска неправда*. Београд: Издање академског певачког друштва „Обилић”, 1891.
- Дыбо А. В. „Тюркские и славянские языки: контактные явления.” У: *Тюркское языкознание XXI века: Лексикология и лексикография*. Э. И. Сафина (ур.). Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова (2019): 77–86.  
<[https://scholar.google.com/scholar?cites=14945780199104541651&as\\_sdt=2005&sciodt=0,5&hl=en](https://scholar.google.com/scholar?cites=14945780199104541651&as_sdt=2005&sciodt=0,5&hl=en)> 12.02.2024.
- Екмечић М. *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*. – 4. изд. Београд: Енго–Giunti, 2011.
- Ивић П. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1971.
- Ивић П. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Прир. С. Реметић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Ивић П. *Полемички и други сродни списи*, IX/1. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2014.
- Крестић В. Ђ. *Грађа о српскохрватским односима и Србима у Хрватској, 1848–1914*, Београд: САНУ – Архив Србије, 2019.
- Ломпар В. *Граматица. Српски језик и књижевност за први разред гимназија и средњих стручних школа*. Београд: Klett, 2012.
- Миклошић Ф. „Српски и хрватски.” (1879): 201–202, в. Милосављевић 2002.
- Милићевић Д. Ракоњац Николов С. *Граматица. Српски језик и књижевност за осми разред основне школе*. – 3. изд. Београд: Вулкан знање, 2022.
- Милосављевић П. *Срби и њихов језик (Хрестоматија)*. Београд: Требник, 2002.

- Милосављевић П. Суботић М. (прир.). *О идентитету српског језика – О шездесетогодишњици Новосадског договора*. Београд: Матица српска у Дубровнику, 2014.
- Пипер П. Клајн И. *Нормативна граматица српског језика*. – 2. изд. Матица српска: Нови Сад, 2014.
- Петровић Д. *Српски језички заперци*. Београд: Мирослав, 2018.
- Петровић Д. *Прасрби*. Београд: Мирослав, 2021.
- Петровић Д. *Границе српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2025.
- Радић Ј. „Рјечник лингвистичких назива Р. Симеона и српски језик.” У: *Српски језик, књижевност, уметност. Књига I: Српски језик у (кон)тексту*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет (2008): 19–32.
- Радић П. „О тзв. Великом речнику САНУ и неким другим питањима.” *Књижевност и језик*, LXIV/1–2 (2017): стр. 25–37.
- Радић П. „Белешке о југоисточним србијанским говорима и још понечему. Социolingвистичко и културолошко гледиште.” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LXI/2 (2018), стр. 69–88.
- Радић П. „О србистичким међама и размеђама и нашој савременој збиљи. Од В. Караџића до А. Белића и назад.” У: *Вуковим трагом на Косову и Метохији*. Г. Јашовић (ур.). Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет – Градска библиотека Вук Караџић (2019): 133–147.
- Радић П. „Филолошка парадигма Вука Караџића о српском језику и југословенска идеологија.” У: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*. М. Војводић (ур.). Београд: Српска академија наука и уметности (2021), 537–552.
- Речник лингвистичких термина* (одредн. „Штокавско наречје”). Београд: Институт за српски језик САНУ – Одсек за стандардни језик <<https://www.lingvistickitermini.rs/pojmovnik/stokavsko-narecje/>> 27.09.2024.
- Ристић С. „Штокавске збирке речи.” <<https://www.politika.rs/scc/clanak/368166/Stokavske-zbirke-reci>> 20.11.2016.
- Рудњанин С. *Српски језик и језичка култура за осми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике, 2021.
- Ћећез Иљукић Д. Срдић Ј. Савовић С. Вулић С. *Дар речи. Граматица за осми разред основне школе*. – 9. изд. Београд: Логос, 2018.
- Ћупић Д. „Дијалекти”. У: *Српски језик на крају века*. М. Радовановић (ред.). Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник (1996): 159–170.

\*

- Hamm J. „Vatroslav Jagić i Poljaci”. *RAD Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 282 (1951): стр. 75–222.
- Okuka M. *Srpski dijalekti*. Zagreb: SKD Prosvjeta, 2008.
- Simeon R. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. I (A-O), II (P-Ž). Ур. V. Pavletić. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Skok P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. II (K–poni<sup>1</sup>). Ур. М. Deanović i Lj. Jonke. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972.
- Šulek B. „Srbi i Hrvati.” (1856): 205–227, в. Милосављевић 2002.